SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

HABIB SA'DULLA ASARLARIDA AYOL OBRAZI NUTQINING PRAGMATIK IMKONIYATLARI

Samsoqova Dildora

UBS Universiteti magistranti, Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Habib Sa'dulla ijodidagi ayol obrazlari nutqi lingvopragmatik nuqtayi nazardan ko'rib chiqiladi. Badiiy qahramonning nutqi uning xarakterini ochish bilangina cheklanmaydi: u orqali munosabat bildiriladi, suhbatdoshga ta'sir ko'rsatiladi, muayyan qadriyatlar ifodalanadi va hayotiy tajriba yetkaziladi. Maqolada ayol obraziga oid nutqiy birliklarni tahlil qilish uchun nutqiy akt, murojaat, baholash, presuppozitsiya va implikatura tushunchalariga tayangan tasnif taklif etiladi. Shuningdek, kommunikativ strategiya, uni yuzaga chiqaruvchi til vositasi va kutiladigan ta'sirni o'zaro bog'lab o'rganuvchi uch bosqichli model ishlab chiqiladi. Taklif etilgan yondashuv shoir asarlaridagi ayol obrazlari nutqining mazmuniy hamda ta'sirchanlik xususiyatlarini izchil tahlil qilishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar

Habib Sa'dulla, ayol obrazi, badiiy nutq, lingvopragmatika, nutqiy akt, kommunikativ strategiya, adresat, baholash, implikatura, presuppozitsiya.

Abstract

This article explores the speech of female characters in the works of Uzbek poet Habib Sa'dulla from a linguopragmatic perspective. Literary speech is considered not only as a means of characterization, but also as a way of expressing attitudes, influencing an addressee and conveying values and lived experience. The article proposes a functional classification based on speech acts, forms of address, evaluation, presupposition and implicature. It also outlines a three-level model connecting communicative strategy, linguistic markers and intended effect.

Keywords

Habib Sa'dulla, female character, literary discourse, pragmatics, speech act, communicative strategy, evaluation.

Аннотация

В статье рассматривается речь женских образов в произведениях узбекского поэта Хабиба Са'дуллы с лингвопрагматической точки зрения. Речь персонажа анализируется не только как средство раскрытия характера, но и как способ

выражения отношения, воздействия на адресата и передачи ценностей и жизненного опыта. Предлагается функциональная классификация речевых единиц на основе теории речевых актов, обращений, оценки, пресуппозиции и импликатуры. Научное предложение статьи состоит также в трёхуровневой модели, связывающей коммуникативную стратегию, языковые средства и предполагаемый эффект.

1. Kirish

Badiiy asarda qahramonning xarakteri uning qilgan ishlari va kechinmalari bilangina emas, gapirish usuli bilan ham namoyon bo‘ladi. U qanday so‘z tanlaydi, kimga murojaat qiladi, fikrini ochiq aytadimi yoki ishora bilan cheklanadimi — bularning barchasi obrazni anglashga yordam beradi. Shu jihatdan badiiy nutqni pragmatik tahlil qilish qahramonning ichki dunyosi va boshqa personajlar bilan munosabatini chuqurroq ochib beradi. Ayol obrazlari nutqida esa mehr, sog‘inch, iztirob, nasihat, e’tiroz va xotira kabi mazmunlar o‘zaro tutashib kelishi mumkin. Habib Sa’dulla (1942–2006) o‘zbek she’riyatida inson ruhiyati, Vatan, xotira, mehr-oqibat va ijtimoiy hayot mavzulariga murojaat qilgan ijodkorlardan biridir. Shoirning “Bahor bilan suhbat”, “Muloqot”, “Yana ostonangda”, “Ehtirom”, “Tazarru”, “Ko‘chamdan jonon o‘tganda” kabi she’riy kitoblari hamda “Onaizor” dostoni uning ijodiy merosidan o‘rin olgan. Shoir ijodi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda obraz yaratish mahorati va lirik kechinma masalalari yoritilgan. Mazkur maqolada esa e’tibor ayol obraziga aloqador nutqning qanday maqsadga xizmat qilishi va o‘quvchiga qanday ta’sir ko‘rsatishiga qaratiladi. Ayol obrazi adabiyotshunoslikda ko‘pincha badiiy timsol yoki muayyan mavzuning ifodachisi sifatida talqin qilinadi. Biroq uning nutqida namoyon bo‘ladigan pragmatik vazifalar ham alohida e’tiborga loyiq. Masalan, murojaat, iltijo, nasihat, duo, e’tiroz yoki xotirlash qahramonning hissiy holatini ko‘rsatish bilan birga, uning suhbatdosh bilan qanday munosabat o‘rnatayotganini ham anglatadi.

Tadqiqotning maqsadi — Habib Sa’dulla asarlaridagi ayol va ona obrazlari bilan bog‘liq nutqiy birliklarning pragmatik vazifalarini ochib berish, ularni kommunikativ maqsadiga ko‘ra guruhlash hamda badiiy ta’sirni yuzaga keltiradigan til vositalarini tavsiflash. Tadqiqot obyekti sifatida Habib Sa’dulla ijodida ayol va ona obrazlari qatnashgan she’riy hamda dramatik matnlar olinadi. Tadqiqot predmeti esa ushbu

obrazlar nutqining pragmatik belgilari: kommunikativ maqsad, adresatga yo‘naltirilganlik, nutqiy strategiya va ularni ifodalovchi til vositalaridir.

2. Metodologiya (Material va metodlar)

Tadqiqot sifat tahliliga tayanadi. Asosiy manba sifatida Habib Sa’dullaning “Tanlangan asarlar” to‘plami hamda shoir she’rlarining ishonchli nashrlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Bibliografik manbalarda “Ayollar”, “Onaizor”, “Namangan qizlari” kabi nomlar ayol mavzusi bilan bog‘liq ijod namunalari sifatida uchraydi. Tahlilning ishonchli bo‘lishi uchun ushbu asarlarning to‘liq matni, nashr ma’lumotlari va sahifalari foydalanilayotgan asl nusxa bilan solishtirilishi kerak. Shu sababli maqolada tekshirilmagan misralar yoki sahifa raqamlari dalil sifatida keltirilmaydi.

Tahlil korpusiga matnda ayol qahramonning bevosita nutqi berilgan, ayol yoki ona obraziga murojaat qilingan, uning duosi, nasihati yoxud ichki kechinmasi ifodalangan parchalar kiritiladi. Shuningdek, ayolning hayotiy tajribasi nutq orqali yoritilgan holatlar ham e’tiborga olinadi. Bunda muallifning ayol haqida bayon qilishi bilan ayol qahramonning o‘z nutqi farqlanadi. Bu ikki qatlamni ajratish muallif pozitsiyasi va personaj ovozini bir-biriga qo‘shib yubormaslik uchun zarur. Tahlil birligi sifatida gap, misra yoki mazmunan yaxlit nutqiy parcha tanlanadi. Har bir birlikda so‘zlovchi, adresat, vaziyat, nutqiy akt turi, kommunikativ strategiya, asosiy til ko‘rsatkichi, bevosita va bilvosita ma’no hamda tinglovchiga ko‘zlangan ta’sir qayd etiladi. Bunday yondashuv she’riy matnning ko‘p qatlamli mazmunini hisobga olishga imkon beradi. Ishda bir necha tahlil usuli uyg‘unlashtiriladi. Tavsifiy usul nutqiy birlikning shakli va vazifasini ko‘rsatadi; kontekstual tahlil uning ma’nosini butun she’r yoki sahna bilan bog‘liq holda ochadi. Pragmatik tahlil so‘zlovchining maqsadi va adresatga ta’sirini aniqlashga xizmat qiladi. Qiyosiy tahlil ona, yor va jamoaviy ayol obrazlari nutqidagi o‘xshash hamda farqli jihatlarni ko‘rsatadi. Komponent tahlil esa murojaat va baholash birliklarining ma’no tarkibini aniqlashda qo‘llanadi. Tahlilning izchilligini saqlash uchun har bir nutqiy birlik konteksti bilan birga qayta ko‘rib chiqiladi, talqin matnning umumiy mazmuniga mosligi tekshiriladi. Ikki xil izohga yo‘l qo‘yadigan holatlar alohida belgilanadi. Korpus to‘liq shakllanib, barcha birliklar hisobga olinmaguncha foiz yoki chastotaga oid miqdoriy xulosalar chiqarilmaydi.

3. Natijalar: ayol obrazi nutqining pragmatik tasnifi

Ayol obrazi nutqini pragmatik vazifasiga koʻra besh guruhda koʻrib chiqish mumkin. Birinchi guruh — emotsional-ekspressiv nutq. U quvonch, sogʻinch, iztirob, mehr, xavotir yoki umid kabi kechinmalarni ifodalaydi. Undovlar, takrorlar, baholovchi soʻzlar, murojaat shakllari va sintaktik parallelizm bu mazmunni kuchaytirishi mumkin. Bunday nutqning vazifasi faqat xabar berish emas, balki tinglovchini qahramon kechinmalariga ruhan yaqinlashtirishdan ham iborat. Ikkinchi guruh — adresatga ta'sir koʻrsatishga qaratilgan nutq. Iltimos, maslahat, nasihat, ogohlantirish, da'vat va taqiq shu turga kiradi. Bunday birliklarda buyruq-istak shakllari, modal soʻzlar, shart mazmunidagi qurilmalar va murojaatlar muhim rol oʻynaydi. Ona obrazining nasihati yoki ogohlantirishi, odatda, shaxsiy tajriba va mas'uliyat hissi bilan bogʻlanadi. Uchinchi guruh qadriyat va munosabatni tasdiqlovchi nutqdan tarkib topadi. Duo qilish, minnatdorlik bildirish, maqtash, ehtirom koʻrsatish, rozilik bildirish yoki kechirim soʻrash shaxslar oʻrtasidagi aloqani mustahkamlaydi. "Mehr", "sadoqat", "duo", "ona", "farzand" kabi soʻzlar kontekstga qarab axloqiy baho va madaniy xotirani yuzaga chiqarishi mumkin. Biroq bitta leksik birlikning oʻzi pragmatik xulosa chiqarish uchun yetarli emas; uning kim tomonidan, kimga va qanday vaziyatda aytilgani ham hisobga olinadi. Toʻrtinchi guruh — baholovchi va muayyan pozitsiyani ifodalovchi nutq. Qahramon voqea, inson yoki ijtimoiy holatga munosabatini ochiq baho, kinoya, qarama-qarshi qoʻyish yoxud bilvosita ishora orqali bildirishi mumkin. Bu vositalar uning mustaqil qarashi va axloqiy mezonlarini anglashga yordam beradi. Beshinchi guruhga xotira va guvohlik mazmunidagi nutq kiradi. Oʻtgan voqealarni eslash, ayriliq yoki yoʻqotish haqida soʻzlash, avlod tajribasini boshqalarga yetkazish va hayotiy saboqni bayon etish shu guruhga xos. "Onaizor" nomi ona obrazini xotira va mehr mavzulari bilan bogʻliq holda oʻrganish imkonini beradi. Biroq bunday talqin asarning toʻliq matni bilan tasdiqlanishi lozim. Mazkur guruhlar oʻzaro uzil-kesil ajralmaydi. Bir parcha bir vaqtning oʻzida ham hissiy kechinmani ifodalashi, ham nasihat yoki ogohlantirish vazifasini bajarishi mumkin. Shu bois tahlilda asosiy vazifa bilan birga qoʻshimcha pragmatik vazifalar ham qayd etiladi.

4. Natijalar: pragmatik vositalar va kommunikativ strategiyalar

Ayol obrazi nutqida adresatga munosabatni bildiruvchi birliklar alohida ahamiyatga ega. Murojaat shakli suhbatdoshning mavqei, yaqinlik darajasi va so‘zlovchi bilan o‘rtadagi hissiy masofani anglatishi mumkin. Qarindoshlik nomlari, hurmat ifodalari, erkalash birliklari yoki ism bilan murojaat qilishning pragmatik vazifasi vaziyatga qarab o‘zgaradi. Shuning uchun ularni faqat lug‘aviy ma’nosi bilan emas, balki matndagi ohang va munosabat bilan birga tahlil qilish kerak. Modal birliklar qahramonning aytilayotgan fikrga munosabatini ochib beradi. Ishonch, taxmin, zarurat, istak va afsus ma’nolarini ifodalovchi shakllar uning ichki pozitsiyasini anglashga yordam beradi. Istak yoki umidni bildiruvchi birliklar kelajakka qaratilgan maqsadni, zarurat va majburiyatni ifodalovchi vositalar esa mas’uliyat yoki axloqiy talabni kuchaytirishi mumkin. Bunday xulosalar konkret matn va uning konteksti bilan asoslanishi zarur. Bilvosita nutqiy aktlarda gapning tashqi shakli bilan so‘zlovchining asl maqsadi bir-biridan farq qilishi mumkin. Masalan, savol shaklidagi gap kontekstda e’tiroz, iltimos yoki eslatma vazifasini bajaradi. Xabar tarzida tuzilgan jumla esa ogohlantirish yoki kinoya ma’nosini anglatishi mumkin. Buni aniqlashda grammatik shaklning o‘zi yetarli emas: vaziyat, suhbatdoshlar munosabati va matnning keyingi mazmuni ham e’tiborga olinadi. Presuppozitsiya — nutqda oldindan ma’lum yoki qabul qilingan deb qaraladigan axborot; implikatura esa bevosita aytilmagan bo‘lsa-da, kontekstdan anglashiladigan qo‘shimcha ma’nodir. Xotira, oila, ayriliq yoki sadoqat mavzularidagi nutqda bu hodisalar muhim bo‘lishi mumkin. Masalan, muayyan murojaat shakli so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi avvalgi yaqinlikni nazarda tutishi mumkin. Qisqa javob esa vaziyatga qarab norozilik yoki ranjish ma’nosini berishi ehtimol. Har ikki holatda ham talqin matndagi dalillarga tayanishi kerak.

Umumlashtirib aytganda, ayol obrazlari nutqida bir necha kommunikativ strategiyani farqlash mumkin. Yaqinlashtirish mehr va murojaat birliklari orqali, ishontirish dalil va nasihat yordamida, ta’sirlantirish esa ekspressiv vositalar va takrorlar orqali yuzaga chiqadi. Rasmiy yoki sovuq murojaat, sukut va qisqa javob masofa saqlashga xizmat qilishi mumkin. Xotirani faollashtirish esa eslash, qiyoslash va o‘tmishga ishora qilish orqali amalga oshadi.

5. Muhokama

Taklif etilgan yondashuv Habib Sa’dulla ijodida obraz va nutq munosabatini alohida ko‘rib chiqish imkonini beradi. 2024-yilda “Habib Sa’dulla lirikasida obraz yaratish mahorati” mavzusida tayyorlangan dissertatsiya avtoreferatida shoir poetikasidagi obrazlar, lirik kechinma, individual uslub va badiiy ifoda masalalari o‘rganilgan. Mazkur maqolaning yo‘nalishi esa ayol obraziga aloqador nutqning kommunikativ vazifalari va pragmatik ta’sirini tahlil qilish bilan farqlanadi. Badiiy matn pragmatikasida nutqiy akt, implikatura, presuppozitsiya va diskurs markerlari matnning ma’no qatlamlari hamda ta’sir kuchini izohlashda qo‘llanadi. Ushbu maqolada mazkur tushunchalar Habib Sa’dulla ijodidagi ayol obrazlari nutqini tahlil qilishga moslashtiriladi. Bunda nazariy kategoriyalarni sanab o‘tish bilan cheklanmay, ularni so‘zlovchi maqsadi, til vositasi va adresatga ko‘zlangan ta’sir bilan bog‘lash nazarda tutiladi. Tahlilda uch xil nutqiy qatlamni farqlash muhim: muallifning ayol obrazi haqidagi bayoni, lirik qahramonning ayolga qaratilgan murojaati va ayol qahramonning bevosita nutqi. Ularni bir-biridan ajratish muallif qarashlarini personajning individual ovozi bilan aynanlashtirishning oldini oladi. She’riy matnda lirik “men”ning kimligi har doim ham ochiq ko‘rsatilmagani sababli, nutq egasini aniqlashda grammatik shakl bilan birga kontekst ham hisobga olinishi kerak. Maqolada ajratilgan besh pragmatik guruh dastlabki tahliliy tasnif sifatida taklif qilinmoqda. Tasnifning imkoniyatlarini to‘liq baholash uchun shoir asarlaridan tanlangan korpusni aniq misollar bilan boyitish, har bir birlikni belgilangan mezonlar asosida kodlash va bir nechta vazifani bajaradigan parchalarni alohida ko‘rib chiqish zarur. Demak, guruhlar tayyor statistik natija emas, balki keyingi matniy tahlilni izchil olib borishga mo‘ljallangan ilmiy vositadir.

6. Ilmiy yangilik va amaliy ahamiyat

Tadqiqotning ilmiy yangiligi, avvalo, Habib Sa’dulla asarlaridagi ayol obrazi nutqini mavzu yoki obraz tavsifi bilangina cheklamay, uning kommunikativ vazifasi va adresatga ta’siri asosida o‘rganish mezonlarini bir tizimga keltirishda ko‘rinadi. Shuningdek, ayol obraziga oid nutqiy birliklar besh pragmatik guruhga ajratiladi: emotsional-ekspressiv, ta’sir ko‘rsatuvchi, qadriyatni tasdiqlovchi, baholovchi-pozitsion va xotira-guvohlik nutqi. Yana bir taklif — “nutqiy strategiya – lingvistik marker – kutilgan ta’sir”

munosabatini izohlovchi uch bosqichli modeldir. Modelning birinchi qismi — kommunikativ strategiya — so‘zlovchi nimaga erishmoqchi ekanini ko‘rsatadi. Bu maqsad ishontirish, yaqinlashtirish, ogohlantirish, baholash yoki xotirani jonlantirish bo‘lishi mumkin. Ikkinchi qismda shu maqsadni ifodalovchi til vositalari aniqlanadi: murojaat, modal birlik, buyruq-istak shakli, takror, undov, baholovchi so‘z, ritorik savol yoki bilvosita ifoda. Uchinchi qism esa adresatda yuzaga kelishi ko‘zlangan munosabatni — hamdardlik, rozilik, hurmat, xavotir yoki xulqiy o‘zgarishni — tavsiflaydi. Modelni tushuntirish uchun umumiy bir vaziyatni tasavvur qilaylik: ona qahramon farzandiga nasihat qilmoqda. Bu holatda strategiya — ishontirish va to‘g‘ri yo‘lga yo‘naltirish; til vositalari — qarindoshlikni bildiruvchi murojaat, buyruq-istak yoki modal shakl va sababni ko‘rsatuvchi birliklar; ko‘zlangan ta’sir esa farzandning nasihatni qabul qilishi va xatti-harakatini qayta ko‘rib chiqishidir. Bu misol modelning ishlash tartibini tushuntirish uchun keltirildi, Habib Sa’dulla asaridan olingan iqtibos emas. Taklif etilgan tasnifdan o‘zbek tili va adabiyoti mashg‘ulotlarida badiiy matnni tahlil qilish, lingvopragmatika, stilistika va matn lingvistikasi fanlarini o‘qitishda foydalanish mumkin. Model shoir ijodini keyingi bosqichda o‘rganadigan tadqiqotchilarga ham korpus tuzish, nutqiy birliklarni belgilash va qiyosiy tahlil o‘tkazishda metodik yo‘l-yo‘riq beradi. Tadqiqotning keyingi bosqichida “Tanlangan asarlar”ning ikki jildidan ayol obraziga daxldor matnlarni ajratib, elektron korpus shakllantirish maqsadga muvofiq. Har bir misol uchun asar nomi, nashr ma’lumoti, sahifa, nutq egasi, adresat, nutqiy akt turi va pragmatik vazifa qayd etiladi. Shunday korpus tasnifdagi guruhlarning matnlarda uchrash holatini qiyoslash va zarur bo‘lsa, miqdoriy tahlil o‘tkazish imkonini beradi.

7. Xulosa

Habib Sa’dulla ijodidagi ayol obrazlari nutqini lingvopragmatik jihatdan o‘rganish qahramonlarning ruhiy holati, o‘zaro munosabati va qadriyatlarini nutqiy harakatlar orqali anglashga yordam beradi. Badiiy nutqning pragmatik mazmuni faqat so‘zlarning lug‘aviy yoki grammatik ma’nosidan iborat emas. So‘zlovchi kim ekani, kimga murojaat qilayotgani, vaziyat va matn konteksti ham ma’noni belgilashda muhimdir. Tahlil uchun ayol obrazi nutqining besh funksional guruhi taklif etildi: emotsional-ekspressiv nutq,

ta’sir ko‘rsatishga yo‘naltirilgan nutq, qadriyat va munosabatni tasdiqlovchi nutq, baholovchi-pozitsion nutq hamda xotira-guvohlik nutqi. Bu guruhlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bir nutqiy parcha bir nechta vazifani bajarishi mumkin. Maqolaning asosiy ilmiy taklifi “nutqiy strategiya – lingvistik marker – kutilgan ta’sir” uch bosqichli modelidir. U murojaat, modal birlik, baholash, takror, ritorik savol, iltimos va bilvosita ma’nolarni umumiy tahlil doirasida ko‘rib chiqishga imkon beradi. Shuningdek, muallif bayoni, ayolga qaratilgan murojaat va ayol qahramonning bevosita nutqini alohida qatlamlar sifatida ajratish zarurligi ko‘rsatildi. Taklif etilgan tasnifni to‘liq empirik natija sifatida taqdim etish uchun “Tanlangan asarlar” va tegishli she’rlarning asl matnlari asosida korpusni yakunlash, iqtiboslar hamda sahifa raqamlarini tekshirish lozim. Bu ish maqoladagi xulosalarning aniq matniy dalillarga tayanishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ermanbetova Sh. B. Habib Sa’dulla lirikasida obraz yaratish mahorati: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Namangan, 2024.

2. Habib Sa’dulla. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. – Toshkent, 2002.

3. Habib Sa’dulla. O‘zbek zamonaviy she’riyati antologiyasi tarkibidagi tanlangan she’rlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.

4. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.

5. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

6. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.

7. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

8. Tursunova Sh. O‘zbek badiiy matnida pragmatik vositalar: nutqiy aktlar, implikatura va diskursiv strategiyalar // Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar. – 2026. – Jild 5, № 6. – B. 118–123. – DOI: 10.70413/zdif-v05-i06-s88447.